

Ἀθηναίων πολιτεία
Staatsinrichting van Athene

Aristoteles

Ἀθηναίων πολιτεία

Staatsinrichting van Athene

Deel 1

Ontstaan van de democratie

Vertaald en toegelicht door

Ronald Henk Jonkvorst

Brave New Books
ISBN 9789402199765
Eerste druk 2019
© Ronald Henk Jonkvorst

Inhoud

I. Inleiding	13
Zijn en schijn	13
II. Aristoteles: Leven en werken	15
Kennis en wijsheid	15
Observeren van de veranderlijke realiteit	16
Toegankelijke literatuur	20
Afscheid van de Akademie	21
Terug op geboortegrond	26
Alexander van Macedonië	27
Verbroken vriendschap	28
Einde van een democratisch experiment	33
Laatste levensdagen	37
III. Het manuscript	41
Bronnen voor Ἀθηναίων πολιτεία	41
Identificatie van papyri uit Oxyrhynchos	43
Authenticiteit	44
Dramatisch-historische datering	46
IV. De Nederlandse vertaling	51
Ere wie ere toekomt	51
Inhoud en stijl	52
Griekse taal en spelling	54
Titel, Index van namen en woorden	60
Jaartallen	63
Indeling van de tekst	66

V. In den beginne ...	69
VI. Staatsinrichting van Athene	72
SECTIE 1. Van de mythische tijd t/m de Perzische Oorlogen (1-22)	72
Deel 1. De tijd vóór Solon (1-4)	72
1. Eeuwige verdoemenis der Alkmeoniden (ca. 596 v.C.)	72
2. Burgeroorlog en de tegenstelling armoede - rijkdom	72
3. Ontstaan van de contemporaine staatsinrichting	73
4. Drakonische maatregelen (ca. 621/620 v.C.)	74
Deel 2. Solon (5-12)	75
5. Solon de arbiter (594/593 v.C.)	75
6. Solon en de schuldsanering	76
7. Timocratie en wetgeving	77
8. Allocatie van de macht	78
9. Evaluatie van Solons staatsordening	79
10. Hervorming van maten, gewichten en munten	80
11. Acceptatie van Solons maatregelen	80
12. Solons nalatenschap	81
Deel 3. Burgeroorlog en tirannie (13-19)	83
13. Drie partijen strijden om het Archonschap	83
14. Peisistratos: twee pogingen tot machtsovername	84
Eerste machtsovername (560-555 v.C.)	84
Tweede machtsovername (551-545 v.C.)	85
15. Peisistratos: verbanning en derde machtsovername	85
Verbanning (545-535 v.C.)	85
Derde machtsovername (535-527 v.C.)	85
16. Peisistratos: verlichte tirannie (535-527 v.C.)	86

17. Hippias en Hipparchos (527 v.C.)	87
18. Harmodios en Aristogeiton (514/513 v.C.)	88
19. Tiran Hippias verdreven (510 v.C.)	89
Deel 4. Van Kleisthenes t/m de Perzische Oorlogen (20-22)	91
20. Isagoras versus Kleisthenes (510-508 v.C.)	91
21. Hervormingen van Kleisthenes (508/507 v.C.)	92
22. Van landmacht naar zeemacht	93
Van Kleisthenes tot de Perzische Oorlogen	93
Slag bij Marathon / Instelling ostrakismós	93
De zilvermijnen van Laureion / Slag bij Salamis	94
SECTIE 2. Vanaf de Perzische Oorlogen t/m finale democratie (23-41)	96
Deel 5. Vanaf Perzische Oorlogen t/m opvolgers van Perikles (23-28)	96
23. Macht Areopagos & Delisch-Attische Zeebond (478/477 v.C.)	96
Macht aan Raad Areopagos	96
Delisch-Attische Zeebond	96
24. Quorum ambtsdragers	97
25. Kritiek op Areopagos: Ephialtes en Themistokles (462/461 v.C.)	98
26. Kimon; zwak bestuur en behoefte aan verandering (460-450 v.C.)	99
27. Gouden Eeuw van Perikles (449-429 v.C.)	100
28. Epidemie en overlijden Perikles (429 v.C.)	101
Deel 6. Heerschappij van de Vierhonderd en Vijfduizend (29-33)	103
29. Ramp Syrakusa; Raad Vierhonderd / Vijfduizend (412/411 v.C.)	103
30. Raad van Vierhonderd: Constitutioneel kader voor de toekomst	104
31. Raad van Vierhonderd: Constitutioneel kader voor het heden	106
32. De leiding van de Vierhonderd en Vijfduizend	106
33. Overdracht Raad Vierhonderd aan Vijfduizend (411/410 v.C.)	107

Deel 7. De heerschappij van de Dertig (34-40)	108
34. Arginousai; Aigospotamoi; Lysander in Piraeus (406-404 v.C.)	108
35. Oligarchie van de Dertig Tirannen (404/403 v.C.)	109
36. Theramenes; interne kritiek op de Dertig (404 v.C.)	110
37. Theramenes ter dood veroordeeld (404/403 v.C.)	110
38. Herstel van de democratie (403 v.C.)	111
39. Verzoening en amnestie (403/402 v.C.)	112
40. Archinos: borging democratische rechtsorde (403/402 v.C.)	113
 Deel 8. Definitief democratisch bestel (41)	 114
41. Samenvatting sectie 1 & 2: elf staatsvormingen	114
 SECTIE 3. Macht aan het volk (tweede helft 4 ^e eeuw v.C.) (42-44)	 116
 Deel 9. Bureaucratie van de democratie (42)	 116
42. Staatsburgerschap	116
Registratie van jongvolwassenen	116
Ephedienst	116
 Deel 10. Indeling van de ambtenarij (43-62)	 117
43.1 Gelote en gekozen ambtsdragers	117
 Deel 11. Beraadslagingen (43.2-49)	 118
43.2-44. Voorbereiding Raads- en Volksvergadering door Prytáneis	118
44. Prytáneis, Próhedroi en Epistátēs	119
 SECTIE 4. Gerechtelijke bevoegdheden (45-62)	 120
 Deel 12. Beperkingen in rechterlijke macht Raad van Vijfhonderd	 120
45.1-3. Overdracht gerechtelijke bevoegdheden Raad aan Rechtbank	120

Deel 13. Taken en bevoegdheden Raad van Vijfhonderd (45.4-46)	120
45.4. Voorbereidend overlegorgaan voor Volksvergadering	120
46. Toezichthouder scheepsbouw en openbare gebouwen	121
Deel 14. Collegialiteit Raad Vijfhonderd - overige ambtenarij (47-49)	121
47. Ambtsdragers met financiële bevoegdheden (47-48)	121
48. Controle op financiële rapportage	122
49. Diverse controles	123
Deel 15. Jaarlijks gelote ambtsdragers (50-53/54)	124
50. Jaarlijks gelote ambtsdragers voor een ordentelijke stad	124
51. Jaarlijks gelote ambtsdragers voor een eerlijk marktwezen	125
52. Jaarlijks gelote ambtsdragers met gerechtelijke taken	125
53. Jaarlijks gelote ambtsdragers met gerechtelijke taken (vervolg)	126
54. Jaarlijks gelote en gekozen ambtsdragers met diverse taken	128
Deel 16. De negen 'Archontes (55-59)	129
55. Aanstelling van de negen 'Archontes	129
56. Taken van de 'Archōn 'Epōnymos	130
57. Taken van de 'Archōn Basileús	132
58. Taken van de 'Archōn Polémarchos	133
59. Taken van de 'Archontes Thesmothétai	134
Deel 17. Athlothétai door loting aangesteld voor vier jaar	135
60. Taken Athlothétai	135
Deel 18. Gekozen militaire ambtsdragers	136
61. Taken en bevoegdheden gekozen militaire ambtsdragers	136
Deel 19. Regelingen en bezoldiging van ambtsdragers	137
62. Eenduidige loting en gedifferentieerde vergoeding	137

SECTIE 5. De rechtbanken (63-69)	139
Deel 20. Loting van de juryleden/rechters (63-65)	139
63. Voorbereiding voor een zuivere en efficiënte rechtsgang	139
64. Loting van de juryleden	140
65. Elk jurylid naar zijn eigen rechtbank	140
Deel 21. Binnen de rechtbank	141
66. Toekenning voorzitter en bijzondere taken	141
Deel 22. De procedures	142
67. Regels voor een ordentelijke rechtsgang	142
Deel 23. Omvang rechtbanken, stemming en betaling (68-69)	143
68. Het proces	143
69. Rechtspraak, strafmaat en presentiegeld	144
Appendix	145
De fragmenten van het verloren begin van 'Athēnaíoon politeía	145
Samengestelde fragmenten	145
De samenvattingen van Herakleides Lembos	148
Beknopte bibliografie	151
Bronnen van afbeeldingen in <i>Staatsinrichting van Athene</i>	160
Register	162
Index van namen en woorden	169
Kaarten	377
Overige afbeeldingen	385
Noten: <i>Staatsinrichting van Athene</i> deel 2	393

Gevraagd wat voor profijt hij uit de filosofie had getrokken, antwoordde hij:

*Dat ik zonder bevel datgene doe
wat sommige mensen doen
uit vrees voor de wetten*

Diogenes Laërtios, *Aristoteles* V.20

I. Inleiding

Zijn en schijn

Het inbegrip van zijn en schijn

Nu was de beurt aan Thoukydides. De oligarch betrad het sprekersplatform en tegenover een voltallige bijeenkomst van zesduizend burgers hield hij zijn gedenkwaardige rede:

Mannen van Athene, ken uzelf,

*Griekenland acht zich zwaar geschoffeerd en duidelijk getiranniseerd nu het ziet dat wij met hun bijdragen die we Griekenland voor de oorlog hebben afgedwongen, onze stad vergulden en opsmukken, die zich als een ijdele vrouw bekleedt met kostbaar gesteente en beelden en tempels van duizend talenten.*¹

Die subjectief ervaren waarachtigheid werd miskend weggecijferd. Democraat Perikles kreeg zijn zin en in vijftien jaar tijd werden de monumentale bouwwerken voltooid.

De winnaar heeft altijd gelijk. En dus beklimmen wij met jaarlijks zo'n drie miljoen toeristen de heilige Akropolis van Athene, voetje voor voetje glibberend en glijdend over de versleten bestrating op zoek naar het schone en goede. Hoogtepunt van ons bezoek vormt het kennelijk ongeëvenaarde inbegrip van de westerse democratische beschaving: het Parthenon.² Maar het geruïneerde symbool moet met kranen en steigers gestut en omhooggehouden. Bij het aanschouwen van deze tragedie dringt zich de vraag op

wat er zo bewonderenswaard of weerzinwekkend is aan die oude Attische democratie dat het tot dit verval heeft kunnen komen.

Wie lering wil trekken uit de geschiedenis van het Attische burgerschap, moet eerst het sociale speelveld afbakenen. Want als alle mensen in vrede met zichzelf konden omgaan en met elkaar, dan was er geen staatsinrichting nodig en had Aristoteles geen reden gehad om naast onderzoek naar nog honderdzevenenvijftig samenlevingsverbanden, hier de ontstaansgeschiedenis van Attika's directe democratie te beschrijven. Vanuit deze al te menselijke eigenaardigheid lijkt de behoefte aan een instituut als de democratie onvermijdelijk. Maar lezen over die dwingende, ons witgewassen en merkwaardig genoeg nog altijd geromantiseerde maatschappij brengt niet als vanzelf deugdzaam mensen voort of een minder slechte dan de democratische staatsordening.

Misschien moeten we even stilstaan bij het aloude monstrum dat kennis macht is en dan eerst over de ander.³ Die competitieve succesformule schoot z'n doel namelijk eens te meer voorbij met de bouw van het gevierde, maar welbeschouwd o zo hooghartige Parthenon. Dit werk, gesteund door instemmingsplicht van Delisch-Attische vrienden, markeerde tegelijk hét constitutionele momentum van Attika's zelfverheffing en vernietiging.

Deze paradox nodigt uit een kijkje te nemen achter de coulissen van de meest opgehemelde façade uit de wereld van Aristoteles.

II. Aristoteles: Leven en werken

Kennis en wijsheid

Waarschijnlijk Aristoteles' meest gelezen en volgens velen ook belangrijkste werk *Metafysica Alpha* opent met de vertrouwde en op het eerste gezicht weinig opzienbarende constatering: 'Alle mensen zijn van nature op weten gericht.' Maar dit 'weten' zou volgens Aristoteles na simpelweg overleven al meteen gericht moeten zijn op 'wijsheid'. Wijsheid heeft betrekking op alle ervaringskennis en rationele wetenschap, maar blijkt speculatief. Dat wordt vooral duidelijk zodra het weten omtrent wijsheid een fundament zoekt, ofwel in een voortdurend veranderende fysieke wereld ofwel in een vermeend eenduidige metafysische realiteit, waarmee niet alleen vastgestelde kennis, maar tegelijk ook objectief beweerd inzicht in goed en kwaad op pretentieuze drijfzand berust.

In resterende weging van subjectieve meningen moet deugd laveren tussen een gewenste anarchie en gevreesde tirannie en lijkt het gezonde verstand zich te mogen verheugen op het interessante spanningsveld van redelijke wetgeving en zuiver geweten, zoals de vraag naar universeel aanvaardbare wijsheid mogelijk door Attika's voorbeeldige staatsman Solon (ca. 640-560 v.C.) scherpzinnig is samengevat met de woorden 'Ken uzelf'.

Toen cultuurhistorisch journalist Pausanias in de tweede eeuw n.C. door Griekenland trok, bleek die spreuk *gnōthi seauton* inderdaad overgenomen en gebeiteld in de muur van de tempelvoorhof in het orakelheiligtom te Delphi ⁴; het religieuze, politieke en ieders persoonlijke kenniscentrum bij uitstek, dat al dienstdeed vóór het hervormingscompromis in de negende eeuw v.C. tussen de cultus rond Moeder Aarde (Gaia) van ten minste de dertiende eeuw en de emanciperende mannenbeweging rond de rationele god Apollo, tot het orakel in 394 n.C. als heidense kletspraat werd opgedoekt door de christelijke keizer Theodosius I (ca. 346-395). Hij was kennelijk van mening de nieuwe waarachtige wijsheid in pacht te hebben; een gecodificeerde dogmatische waarheid die mensen het zelfstandig denken ontzegt en waarop we verder maar niet ingaan, omdat die heilsdoctrine buiten het bestek van Aristoteles' *Staatsinrichting van Athene* valt en ons opgelegde geboden en verboden het eindeloze bloedvergieten ook niet beëindigde, denkend aan de bekende kruistochten, inquisitie, et cetera.

De ondubbelzinnige feiten die Apollo doorspeelde aan Pythia en zij onder invloed van uit de bodem opstijgend ethyleen ⁵ met dubbele tong via haar veile priesters doorgaf aan degene die de goddelijke inspiratie raadpleegde, moesten voorafgegaan door de twee eenvoudig in de oren te knopen woorden van Solon. Anderen raadgeven zou per slot van rekening het

makkelijkst zijn, maar het moeilijkst en belangrijkste van alles in het leven was wel dit ‘zichzelf in de hand hebben’, waarvan de alom bekende tragische mythe van Daidalos en Ikaros al verhaalde ⁶ en die praktische wijsheid voor een ‘gulden middenweg’ nog maar eens in Delphi werd aangetroffen in het aforisme *mēden agan* ofwel ‘Niets te’.

Als Aristoteles constateert dat het in de aard van alle mensen ligt kennis op te doen en de mens zich van de dieren in opklimmende mate kan en wil onderscheiden door met Solon van Athene te besluiten zelfkennis daaraan vooraf te laten gaan, dan moeten wij de vraag stellen waar wij het bevredigende besef van goed en kwaad vandaan halen. Wanneer zijn wij in staat om door Daidalos losgelaten en zelfbewust het goede voor onszelf en onze naasten te kennen en daarnaar te handelen? Hebben wij net als zijn onvolwassen zoon Ikaros sociale controle nodig om ons aan afgesproken normen en waarden te houden? Is deugd een persoonlijke goddelijke gave of een gevolg van de juiste leeromgeving? Zonder op de feiten vooruit te lopen, hoeft het één het ander niet uit te sluiten en kan het zinvol zijn twee ethische beginselen samen te nemen om deugdzaamheid in goede banen te leiden. Jammer genoeg moeten wij met Aristoteles en onder andere zijn voorgangers Plato en Sokrates vaststellen dat het slechts een enkeling is die de gift van de goden zelfstandig vervult, terwijl de massa wordt geleefd en onderhevig blijft aan wetgeving en handhaving door onderlinge controle. ⁷

Observeren van de veranderlijke realiteit

Het gegeven dat alle mensen van nature op kennis gericht zijn, is een holle frase zolang de ‘feiten’ niet voorafgegaan en begeleid worden door de morele opdracht de opgedane inlichtingen niet slaafs te ondergaan, maar zeker ook niet hoogmoedig te misbruiken. Optimistisch over de mogelijkheid dat kennis niet alleen macht baart, maar ook tot wijsheid kan leiden die nuttige van waardevolle kennis weet te onderscheiden, besloot Aristoteles in goed overleg met zijn oom en voogd Proxenos om op zeventienjarige leeftijd naar Athene te vertrekken. Hij mocht aan de Akademie filosofie studeren. Hier werd zijn talent al snel onderkend en daarom werd hij door Plato ‘Verstand’ (*Noûs*) genoemd. Ondanks of juist vanwege het feit dat hij licht stotterde, naar biograaf Diogenes Laërtios in de derde eeuw n.C. vertelt in *Leven en leer van beroemde filosofen* V.1, nam Aristoteles hier een aanmerkelijk deel van de lessen retorica voor zijn rekening. ⁸ Hoewel gewaardeerd en succesvol, zou Aristoteles twintig jaar na zijn aankomst weer vertrekken, mogelijk nog voordat leraar Plato (427-347) kwam te overlijden. ⁹

Waarom hij vertrok, zullen we straks bezien. Maar al vóór Aristoteles naar de Akademie afreisde voor zijn studie, zal hij gehoord hebben van de

kennistheorie van Plato. In overeenstemming met de levenslange confrontatie van zijn leraar Sokrates met diens religieus geïnspireerde 'innerlijke stem' (Daimónion sēmaínon) en Plato's eigen religieuze aanname van de reïncarnatietheorie, zag Plato de oorsprong van het geweten in die zojuist genoemde metafysische realiteit, waarmee hij het a priori besef van de subjectief ervaren waarachtigheid omarmde. De vergankelijke aardse verlokkingen van al de dingen die met de vijf zintuigen waarneembaar zijn, stonden volgens Plato in de vage schaduw van de heldere onsterfelijke ziel die in het hemelse hiervoor- en hiernamaals één was met eeuwige Vormen en Ideeën. Helaas bleek het heldere, eenduidige zicht op het substantiële deel van de Deugd bij elke wedergeboorte verdwenen. Maar dankzij het spel van vraag en antwoord, de zogenaamde 'vroedvrouwmethode' of Maieutikē technē die Sokrates in *Theaitetos* 149A4-151D4 had voorgesteld, moest het volgens Plato mogelijk zijn de verscholen universele Ideeën omtrent het Schone en Goede terug te vinden in onze 'herinnering' (Anamnēsis).¹⁰

Nu mochten die altijd en overal geldige esthetische en ethische verboden en geboden hun oorsprong wel in een bovenzinnelijke realiteit hebben, maar de Vorm-Ideeën van Plato waren Aristoteles te talrijk, daardoor met elkaar in logische tegenspraak en hun reële bestaan niet aangetoond, waardoor de zonnige, kosmische uitstraling van de eeuwige Deugd inderdaad ook nooit onze tastbare aarde kon beroeren. Plato's Ideeënleer ging Aristoteles te ver voorbij aan de in wezen steeds bij de praktische logica gebleven kennisverwerving van Sokrates, bij wie geen Ideeënwereld had postgevat, zoals Plato zijn leraar toont in de 'vroeg Sokratische dialogen'. Hier blijkt namelijk dat Sokrates nooit veel verder is gekomen dan het leggen van een degelijk kennisfundament door met zijn spreekvaardigheid alle vanzelfsprekendheden om te turnen in teruggevonden verwondering en altijd op zoek is gebleven naar een eenduidige definitie van Deugd die alle afgeleide verschijningsvormen ervan insluit.¹¹

Met zijn, volgens Aristoteles inderdaad realistischer, alles en iedereen betwijfelende ironie, daalde Sokrates af naar het kennisniveau van zijn gesprekspartners die overliepen van misvattingen, ongefundeerde vooroordelen en gemeenplaatsen. Omdat de grootste schreeuwers met prachtige drogredeningen de waarheid niet ter wille waren, maar het gelijk wél aan hun zijde kregen, stelde Sokrates hun vermeende inzichten aan de kaak, tot zij met de mond vol tanden geen kant meer op konden (Aporia). Ook zij moesten nu met de stellige overtuiging van Sokrates instemmen: 'Ik weet dat ik niets weet.' Pure winst, zo Sokrates. Vanuit dit gezuiverde nulpunt is het zaak je verstand goed te gebruiken en de waarheid te achterhalen in alle wetenswaardigheden.¹²

Na heroverweging van Plato's Ideeënleer en de zogeheten elenchische/deconstructieve methode van Sokrates, zag Aristoteles zich voor opvoeding en onderwijs genoodzaakt te vertrekken bij de uiteenlopende zintuiglijke indrukken die een zo neutraal mogelijke benadering vereisen, om daaruit het meest wezenlijke in het vizier te krijgen. Het afscheiden van randzaken en het essentiële boven tafel halen, gold ook voor de studie van de politiek.

Alle hoogdravende theorieën ten spijt, verliet Aristoteles Plato's oorspronkelijke idee om een schijnbaar evident goed bestel aan de sociale diversiteit op te leggen en koos er omgekeerd voor de constitutionele eenheid uit het fenomeen van politieke verdeeldheid op te maken. Voor dit pragmatisme moet Aristoteles zich gesteund hebben gevoeld doordat ook Plato meer en meer afstand deed van badinerende pogingen om zijn ideële commune te realiseren die hij nog voorstond in zijn staatkundige werk *Politeia*. Want Plato had met zijn vriend Dion van Syrakusa en pythagoreeërs van Zuid-Italië eerst één mislukte poging ondernomen een staatshervorming door te voeren op het Sicilië van tiran Dionysios I en vervolgens twee pogingen bij zoonlief Dionysios II, waarvan Plato uitgebreid getuigt in zijn of de aan hem toegeschreven *Brieven* III, VII, VIII en XIII.¹³ Plato had daar steeds ternauwernood aan het zwaard van Damokles weten te ontkomen en moest de noodzaak inzien om opnieuw te filosoferen over een realistische en haalbare samenleving. Dit staatsontwerp brengt Plato ten tonele in zijn grootste en wegens overlijden nooit voltooid dialog *Wetten*, waar die herziene, degelijke, maar nog altijd zeer idealistische staatsvorm tot stand moest komen uit de goede elementen in een fictieve discussie die gevoerd wordt door de oude en wijze personages van Een vreemdeling uit Athene, Kleinias van Kreta en Megillos van Sparta, en wel op het evenzo veelzeggende eiland Kreta, waar Zeus de Rechtvaardige ooit was opgevoed en grootgebracht.

Aldus vertrekkend bij het kind dat als 'onbeschreven blad' ter wereld komt, vervolgde Aristoteles een tegenwoordig niet meer weg te denken empirische en inductieve werkwijze, waarmee het schone en goede niet terug in 'herinnering' wordt gebracht, maar via gewoontevorming aangeleerd en ingeprent; een methode die van geanalyseerde voorbeelden tot een algemene regel besluit, waar niet de idealistische theorie, maar de praktijkervaring altijd het eerste en laatste woord heeft. Een dergelijk analytisch curriculum herkennen wij in *Staatsinrichting van Athene* en kunnen we vergelijken met de creatieve ontstaanswijze van die ons vertrouwde *Nachtwacht* van Aristotelesvereerder Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606-1669).

Rembrandt Harmenszoon van Rijn: 'Nachtwacht'

Net als Rembrandt van Rijn zijn *Nachtwacht* ook niet in één keer uitwerkte, maar vele technische studies op onderdelen moest doorlopen om tot de bijzondere lichtinval, kleurstelling en compositie van dit heden ten dage wereldwijd geprezen schilderij in staat te zijn, zo zien wij Aristoteles met *'Athēnaíoon Politeía* aan het werk in een chaotische geschiedenis. Dat wil zeggen, Aristoteles toont zich meester in de zelfbeperking door zichzelf de vraag te stellen met welke concrete kijkopdracht hij de reeds door historici van de algehele Helleense wereld, atthidografen, dichters, filosofen en wereldreizigers bijeengebrachte demografie helder en welonderscheiden uiteen zal leggen en samenvatten, om vervolgens af te wegen in hoeverre aan de voorwaarden voor duurzaam burgerschap door persoonlijk welbevinden is voldaan. De systematiek van analyticus Aristoteles beperkt zich hier in zijn literatuurstudie en persoonlijke beleving uitsluitend tot het politiek metabolisme van Athene. In die oude stadstaat constateert hij elf omwentelingen in de staatsordening vanaf de mythische monarchen, vervolgens de archaische aristocratieën en oligarchie, de timocratie, tirannie en daaropvolgende klassieke oligarchen die stuivertje wisselen met de opkomende democratie, doorheen alle varianten, tot en met de democratische eindstruc-

tuur die hij in de 'bloei' van haar bureaucratie zelf meebeleefde in de vierde eeuw v.C. Uit deze ontwikkeling van een onderdrukte bevolking richting heerschappij van dat volk (Dēmokratía) zal Aristoteles ten slotte lering trekken in de vergelijking met die al genoemde honderdzevenenvijftig staatsregelingen. De bijeengepuzzelde bevindingen worden ons getoond in de uitgewerkte vorm van onder andere *Ethica Nikomachea*¹⁴ en *Politica*. Vooral in laatstgenoemd werk menen veel autoriteiten het meest terug te zien van de voorbereidende deelstudie die wij hier lezen.¹⁵

Toegankelijke literatuur

Nu is het Aristoteles niet helemaal gelukt zich te houden aan die zelf opgelegde beperking om zo min mogelijk bezig te zijn met leuke, maar overbodige verhaaltjes en zich uitsluitend te zullen richten op de constitutionele veranderingsprocessen in het Atheense. Gunstig zou kunnen zijn dat wij niet hoeven vrezen voor toegankelijkheid en leesbeleving van deze desondanks gecompliceerde, daardoor voor velen al op voorhand schrale Aristotelische lectuur.¹⁶

Toegegeven, Aristoteles blijft de wetenschapper die kennis overdraagt en levert ons geen beeldrijke streekroman in de Bouquetreeks. Maar laten we wel zijn en dan nog maar eens de vergelijking maken met Rembrandt van Rijn. De zeventiende-eeuwse schilder liet zich immers niets gelegen liggen aan de modieuze esthetiek van protserige tijdgenoten en haalde zich de antipathie op de hals van enkele duurbetalende opdrachtgevers door hen naar hun vermeende waardigheid meer of minder op de voor- of achtergrond te plaatsen.¹⁷ Afgezien van het feit dat Aristoteles niet in opdracht werkte, is het naar analogie met Rembrandt zeker waar dat ook voor hem fatsoen boven uiterlijke schijn gaat en in het algemeen de inhoud van zijn studie zich niet door enige conventionele esthetische vorm laat afleiden.

Met hernieuwde en onbevooroordeelde verwachtingen zal niemand zich vandaag de dag nog op dezelfde wijze verbazen over het onschuldige, naïeve meisje dat indertijd Rembrandts Nachtwachtscène binnen kwam rennen of over het feit dat Aristoteles' *Ethica* bij aanvang vooral pedagogisch en vervolgens ook didactisch het alfa en omega vormt voor een potentieel succesvolle studie van *Politica*, waar '*Athēnaíoon politeía* tussendoor liep. Esthetische bevalligheid is dus wezenlijk ondergeschikt aan politiek en moraal. Zoeken naar een juiste staatsinrichting vindt zijn rechtvaardiging niet in schoonheidsleer, maar in de steun die de staatsstructuur krijgt uit alle lagen van de bevolking die bij voorondersteld gebrek aan deugd toevlucht zoekt in corrigerende wet- en regelgeving, hiermee samenhangende rechtspraak en een concreet handhavend apparaat, waarmee de rechts-

staat de lieve vrede moet bewaren, welzijn garanderen en geluk bevorderen. Wie het binnen de visie van sociale en individuele wijsheid vervolgens in zijn mars heeft esthetische objecten tot stand te brengen, moet dat vooral niet nalaten.

Kortom, zoals Rembrandt eerst een schets moest maken van de aansluitend schijnbaar spontaan, van binnenuit illuminerende schuttersmascotte, zo moest Aristoteles eerst de *Constitutie van de Atheners* schetsen om daarmee als vanzelf helderheid te verschaffen aan zijn vervolgstudie. Degene in het publiek die niet langer meent zich te verwennen met één gehaast dagje Rijksmuseum of met een oppervlakkige lezing van bijvoorbeeld Plato's theatrale dialogen of smeulige anekdotes niet nodig acht van de zogenoemde 'vader van de geschiedschrijving' Herodotos (ca. 485-425/420)¹⁸ die zal de intensiteit van Aristoteles' stijl en inhoud weldegelijk meevoelen; zodanig dat hij zelfs meer en meer af wil van verweven moraliserende waardering, afkeuring en opfleurende ingrediënten waaraan de objectieve informatie-overdracht van *'Athēnaíoon politeía'* klaarblijkelijk niet geheel wist te ontkomen.

Maar laten we niet te lang anticiperen op alleen al het verpulverde eerste deel van het manuscript, dat misschien wel juist doordat wij halverwege invallen, schittert in zijn plastische melodramatiek. Ook zullen we hier niet nader ingaan op de korte en lange verhandelingen die ik voor een belangstellende in eindnoten en in de Index van namen en woorden heb toegevoegd en zullen wij nog uitgebreid terugkomen op authenticiteit óf supervisie van Aristoteles over het origineel van de in Egypte aangetroffen papyrus, wat medebepalend kan zijn geweest voor het, volgens sommigen, uitzonderlijke karakter van de tekst binnen het overgeleverde Aristotelische oeuvre; dit alles met het doel eventuele drempels weg te nemen en het begrip van Aristoteles' vooronderzoek te vergroten. Wie de vele, soms openhartige noten en toelichtingen onnodig vindt of afgeleid wordt van de hoofdlijn, negeert die overdaad.

Afscheid van de Akademie

Volgens Diogenes Laërtios V.19 benadrukte Aristoteles dat kinderen op de wereld zetten en ze leven schenken iets anders is dan kinderen opvoeden en hun een leven verschaffen op de goede manier.¹⁹ Daarom zullen we er maar van uitgaan dat Aristoteles de beste bedoelingen had met zijn eigen studie van de wijsbegeerte en ook als leraar een inspiratiebron wilde zijn voor 'het goede leven' van zijn leerlingen bij wie kennis en deugd hand in hand gaan. We hadden hier dan ook liever niet te uitvoerig willen ingaan op de verwoede pogingen van 'democratisch' Athene in de vierde eeuw v.C.

om de vergane glorie van de 'Gouden Eeuw van Perikles' te herstellen, ook omdat Aristoteles de woelige baren van die eeuw niet of nauwelijks aan de orde laat komen in het bureaucratische deel van *'Athēnaíoon politeía* en de intiemste discretie betracht ten aanzien van zijn eigen betrokkenheid bij deze controversiële epoche.

Maar ja, in 378²⁰ hadden de Atheners zowaar weer een Tweede Attische Zeebond bij elkaar gesprokkeld, enigszins naar het voorbeeld van de Eerste Attische Zeebond die vanaf 478 de wereldzee had beheerst, maar die met de dramatisch afgesloten Peloponnesische Oorlog in 404 moest worden opgeheven. Het idee dat de Atheners weer een rol van betekenis konden spelen op het wereldtoneel werd stug volgehouden, met name door de Attische redenaar Demosthenes (384-322 v.C.) die de dreiging van koning Philippus II van Macedonië al snel na diens troonsaanvaarding in 359 had onderkend en zijn lamledige medeburgers aanspoorde alles in het werk te stellen Attika voor Macedonische overheersing te behoeden.

Het voert te ver om in deze inleiding alle historische en biografische tegenstrijdigheden in de details van 404 tot en met 322 te bespreken.²¹ Maar uit voorgaand hoofdstuk weten we al dat Sokrates' leerling Plato op een respectabele tachtigjarige leeftijd stierf in 347 en hij verontwaardigd maar lijdzaam moest toezien dat Aristoteles schijnbaar kort daarvoor, gewapend met zijn elitaire leerstellingen, uit dit trainingskamp voor wereldverbeteraars vertrok, waarschijnlijk omdat hij zich niet langer afzijdig wilde houden van de praktische politiek nu koning Philippus II van Macedonië in 348 heel het Chalkidisch schiereiland aan zich had onderworpen en zo ook Stagiros, de geboorteplaats van Aristoteles.²² Misschien voelde Aristoteles zich ook in het nauw gedreven door de zojuist genoemde anti-Macedonische krachten onder leiding van communicator Demosthenes die het leven van de allichtoon nou niet bepaald veraangenaamde en onze leraar in deugd er vanwege zijn particuliere contacten met het hof van Macedonië in de Atheense wandelgangen van verdacht werd een informant te zijn van Attika's oprukkende vijand. Immers, Syrisch-Arabisch dokter en historicus Ibn Abi Usaibia (1203-1270) heeft uit het werk *Leven van Aristoteles* van een zekere Ptolemaios begrepen dat er twee tegengestelde meningen waren ten aanzien van Aristoteles. De heersende pro-Macedonische volksvergadering meende op een bepaald moment de wijsgeer te moeten honoreren als erkentelijk consul (Próxenos). Naar goed Attisch gebruik liet deze factie een inscriptie in een stèle vastleggen die de Akropolis sierde. Op blz. 109-110 lezen we Usaibia's verkorte citaat:

Aristoteles, de zoon van Nikomachos, van de stad Stagiros, verdiende deze eer door zijn goede daden en vele gunsten en diensten, met name voor het volk van Athene, alsook door zijn mediatie met koning Philippus, die hielp hun situatie te verbeteren. Zijn generositeit jegens het volk van Athene was zo groot dat hij zich inspande om hun zaken te behartigen en dit tot in de perfectie volbracht. Dientengevolge verbindt het volk van Athene zich van zijn kant om zijn deugden en leiderschap te eren, om zijn voogdijschap en bescherming te gehoorzamen, om al zijn opdrachten betreffende hun zaken en behoeften te vervullen, evenals de opdrachten van zijn nazaten, hun toekomstige leiders.

Maar niet iedereen erkende dus de ‘goede bedoelingen’ van Aristoteles. In het vijandige kamp bevond zich de Athener Himeraios die de stèle vernielde. Een man genaamd Stephanos en enkele anderen lieten evenwel een nieuwe oprichten in soortgelijke, lovende woorden. Zij voegden tevens de naam en vandalistische daad van Himeraios toe, inclusief een vervloeking en plechtige verklaring van excommunicatie, en na de Slag bij Krannon in 322 werd Himeraios gedood in opdracht van Aristoteles’ steun en toeverlaat Antipatros (400-319).²³

Duidelijk is dat de volksvergadering niet unaniem in haar nopjes was met een suspecte contraspion in hun midden. De aantijgingen hielden ook na Aristoteles’ overlijden aan. Want toen politicus Sophokles van Sounion in 305 de filosofenscholen in Athene wilde sluiten, schreef Demochares een rede voor Sophokles waarin het neefje van Demosthenes het niet kon nalaten eraan te herinneren ‘dat er brieven van Aristoteles tegen de Attische staat zijn ontdekt en dat hij Stagiros aan de Macedoniërs heeft verraden; en verder dat, toen Olynthos werd vernietigd, op de plaats waar de buit werd verkocht, hij Philippus wees op de rijkste Olynthiërs.’²⁴

We zullen Aristoteles’ eventuele geschillen of eerder vruchtbare en inspirerende discussies met Plato’s leer en levensvisie laten bij wat we al besproken hebben, omdat het ernaar uitziet dat Plato’s dialectiek in redelijke mate respect en collegialiteit afdwong onder de uiteenlopende levensbeschouwingen van zijn leerlingen, waarmee hij de Akademische eigenzinnigheid bijeenhield. Maar naast de internationale spanningen zijn opvolgingsperikelen om Plato’s neef Speusippos (407-339) en daarna Xenokrates (396-314) als hoofd van de Akademie mogelijk ook van invloed geweest op Aristoteles’ besluit de Akademie te verlaten. Als Plato geen andere plannen met Aristoteles had, dan kunnen we wat betreft Speusippos zeggen dat hij de oudste van het drietal was en al een goede naam had opgebouwd – hoewel ook hij net als Aristoteles tot op zekere hoogte afstand nam van de Ideeënleer et cetera, in tegenstelling tot Xenokrates – en gebruikelijke erfopvol-

ging binnen de familie maakte zijn aanstelling als schoolhoofd niet onlogisch in 347. Wat betreft allochtoon Xenokrates van Chalkedon; in de eerste plaats moet opgemerkt worden dat hij net als Aristoteles de Akademie zou verlaten rond de tijd van Plato's overlijden.²⁵ Maar op grond van met name zijn onomkoopbaarheid en afstandelijke houding jegens het Macedonische hof, beschreven door Diogenes Laërtios IV.3 en 8-11, laat zich vermoeden dat hij een goede kandidaat was om de Akademie te gaan leiden, omdat het instituut in 339 al minder gecharmeerd leek van die barbaren dan Aristoteles. En de argwaan continueerde tot en met de verbijsterende invoering van een elitaire 'timocratie' in 322/321 door Aristoteles' en in deze tijd Theophrastos' Macedonische schutspatroon Antipatros. Daarbij liet Aristoteles in 339 verstek gaan bij de verkiezing van de nieuwe leidinggevende, zo Diogenes Laërtios V.2, toen anti-hedonist Speusippos de ascetische automutilant Xenokrates om terugkeer in de Akademie vroeg en hem promoveerde als plaatsvervanger.²⁶

Over de werkelijke reden of redenen van Aristoteles' vertrek uit Athene kunnen we eindeloos ronddolen. Wij volgen de wegen die Aristoteles ging en dat zijn precies de internationale lijntjes die oorspronkelijk waren uitgezet door Plato. Wij vragen ons al met al af waarom Plato zo verbaasd en bedroefd was over het vertrek van Aristoteles. Toen Plato's gefaalde retoriek terugkwam van zijn derde bezoek aan Syrakusa, besloot hij op zijn leeftijd niet meer met Dion mee te gaan om tiran Dionysios II nu met geweld te verdrijven in 357. Dat sommige leerlingen Dion wilden steunen, moesten zij zelf weten, zo lezen wij in Ploutarchos' biografie van Plato's geliefdste leerling, alsook in Plato's eigen *Brief VII* aan de familie en vrienden van Dion, verzonden kort na de moord op Dion in 354, die bijgestaan was door twee afvalligen van de Akademische idealen, met aan het hoofd de bedrieglijke schurk Kallippos van Athene.²⁷ Vanachter de sobere Akademische geraniums stuurde Plato aldus zijn mannetjes de wereld in. Zo ook een leerling met de naam Euphraios van Oreos die Philippus' oudere broer, koning Perdikkas III van Macedonië dienstbaar kon zijn, wat blijkt uit Plato's wel of niet authentieke *Brief V*, geschreven ergens in Perdikkas' regeerperiode 365-359, met als resultaat dat Philippus II deelgenoot werd aan het Macedonische koninkrijk uit het huis der Argeaden, waarover Philippus alleenheerser werd na de dood van zijn broer.²⁸ En in *Brief VI* van ca. 350 betuigt Plato evenzo zijn morele steun aan tiran Hermias in Atarneus en Assos²⁹ met de jeugdige diplomaten Erastos en Koriskos van Skepsis.

In loyaliteitsspagaat tussen Athene en Macedonië zou Aristoteles naar de Macedonische hoofdstad Pella afreizen om daar de zoon van Philippus II, een zekere Alexander III, voor te bereiden op een 'groots leven'. Dat deed hij niet meteen, maar pas nadat hij en Xenokrates naar Atarneus en Assos in

het Klein-Aziatische Mysië waren vertrokken. Historicus en geograaf Strabo van Amasya, huidig Turkije (ca. 64 v.C. - 25 n.C.) bevestigt in *Geografie* XIII.1. 57 dat zich hier in het Nabije Oosten een kleine Akademische gemeenschap gevestigd had onder bescherming van de zojuist genoemde verlichte despoot Hermias (? - ca. 345 v.C.) die zich enige tijd aan de Akademie had opgehouden, waar hij mogelijk bij Plato en Aristoteles studeerde. In Hermias' omgeving had Aristoteles tevens een weerzien met Akademisch studiegeenoot Tyrtaamos (ca. 371-287), afkomstig van Eresos, een stad op eiland Lesbos. Deze man, rap van de tongriem gesneden, kreeg van Aristoteles zijn bij ons bekend gebleven koosnaam Theophrastos vanwege die begenadigde (Theos) welbespraaktheid (Phrazein)³⁰, in wie Aristoteles voor de rest van zijn leven meer dan een compagnon, ja een hartsvriend had gevonden die met dezelfde geestdrift werkte en studeerde als hijzelf.

Deze interessante tijd werd echter ruw verstoord doordat vriend Hermias ergens tussen 345 en 340 verraderlijk werd vermoord door huursoldaat Mentor van Rhodos.³¹ De huurling had oorspronkelijk aan de zijde van opstandige Grieken, Perzische gouverneurs en Egypte gevochten, maar eenmaal in het nauw gedreven door de Grote Koning van Perzië Artaxerxes III, had hij zich bij hem aangesloten, voor wie hij nu zeer verdienstelijk strijd leverde. Eenmaal opgeklommen tot de hoogste rangen, had Mentor Hermias uitgenodigd voor een zogenaamd vredesoverleg met de Perzische Koning, waarbij ook Mentors broer Memnon en hun zwager, de Perzische gouverneur Artabazos, aanwezig zouden zijn, die vanwege de onderdrukte revolte tegen de Koning naar Philippus II van Macedonië waren gevlucht. Mentors familie werd gratie verleend, maar Hermias kwam bij Mentor in het gevang en zou niet meer levend thuiskomen. De dood van Hermias was kennelijk opgedragen door de Grote Koning die Hermias op grond van 'betrouwbare bronnen' wantrouwde samen te werken met Macedonië door Philippus II en zoon Alexander met zijn strategisch gelegen steden een militaire springplank te verlenen voor een invasie in het Perzische Rijk.

Na verdrijving van Hermias huwde Aristoteles diens geadopteerde nichtje Pythias (ca. 362-326) met wie hij dochter Pythias kreeg. Maar als gezegd, we weten niet precies wanneer Hermias stierf en het huwelijk met Pythias plaatsvond. Wel weten we dat Aristoteles en Theophrastos van 345 tot en met 343 een woning betrokken in Mytilene op Lesbos om zich met doelmatige en functionele verklaringen toe te leggen op zoölogie en botanica, door Aristoteles onder meer opgetekend in *Over dieren*.

Met de biologische studies waren Aristoteles en Theophrastos overigens verre voorlopers van de natuurobservaties die ruim twee millennia na hen opnieuw gedaan werden door Charles Robert Darwin (1809-1882) en deze bioloog vastlegde in het welbekende boek *Over het ontstaan van soorten*,

een openbaring waarvoor de antichrist een lawine van kritiek over zich heen kreeg vanuit het orthodoxe wereldbeeld dat er dogmatisch aan vasthield dat God de wereld zo'n zesduizend jaar tevoren had geschapen met hier en daar een catastrofe als de zondvloed, maar niets wilde weten van een geologische en biologische evolutie met natuurlijke selectie over miljoenen jaren.

De goedbedoelde natuurobservaties kwamen in populistische handen en gaven klaarblijkelijk het gezochte fundament aan een natuurfilosofie die overbekend ernstig verminkt zou worden door demagoog Adolf Hitler, en als ware het een natuurlijke cyclus, een weerga vond in de klassiek-Griekse oudheid. En dan zal ik het lang gecensureerde dossier vooralsnog onder de pet houden, waar het Vaticaan onder paus Pius XII zich uiteindelijk met de fascistie associeerde, zoals ook de poppenkast van orakeloord Delphi zich met het vervloekte geslacht der Attische Alkmeoniden compromitteerde en zijn eigen bestaansmogelijkheid in de metafysische waarachtigheid prijs gaf aan een gelijkgerechtigde secularisatie.

Terug op geboortegrond

Aristoteles is vast en zeker een keer teruggeweest in het ouderlijk huis te Stagiros³², zijn geboorteplaats noordoostelijk op schiereiland Chalkidike in Thrakië (huidig Stavró). Aristoteles, naar zijn herkomst ook wel *Stagiriet* genoemd, was wees geworden met een broer Arimnestos en zus Arimneste. Na overlijden van hun ouders werd het drietal opgevangen door oom Proxenos (geboorte- en sterfdatum onduidelijk), afkomstig van hetzelfde Atarneus als Aristoteles' al genoemde schoonvader Hermias en die met Arimneste trouwde. Aristoteles, om ons tot hem te beperken, was de zoon van een aristocratische moeder genaamd Phaistis van Chalkis op Euboia die afstamde van geneeskundig god Asklepios. Zijn vader was geneesheer Nikomachos, evenzo een verre nazaat van Asklepios, die vriend en lijfarts was geweest van de Macedonische koning Amyntas III (geboortedatum onbekend - gestorven 370/369).³³ Van beide ouders is de nauwkeurige geboortedatum en datum van overlijden niet vastgesteld, maar gezien de steeds terugkerende natuurwetenschappelijke terminologie in Aristoteles' werk, ligt het voor de hand dat hij zich tot de medische praktijk had beperkt als zijn beide ouders en zijn vader in het bijzonder niet op zo'n jonge leeftijd waren overleden en Aristoteles in het jaar 367 niet naar Athene was vertrokken om gedurende twintig jaar bij Plato te studeren.

Alexander van Macedonië

Als zoon van hofarts Nikomachos en zelf intussen vermaard filosoof met de kritische signatuur van de aristocratische Akademie te Athene, werd Aristoteles in 343 gevraagd door koning Philippus II om zijn dertienjarige zoon Alexander pedagogisch-didactisch sturing te geven. De Aristotelische vorming voor de kroonprins die geboren was op 20/21 juli 356³⁴ te Pella bestond uit ethiek, politiek en geneeskunde, waarmee Aristoteles zieke vrienden dienstbaar was, benevens esoterische wetenschappen zoals de metafysica. Eerzuchtig Alexander zou zich middels een vrijmoedige brief aan Aristoteles ontstemd hebben betoond toen hij al in Azië actief was en vernam dat de meester delen van het 'akroamatische' en 'epoptische' gedachtegoed publiek had gemaakt, waardoor de krijgshoer zich met die exclusieve inzichten niet meer kon onderscheiden van anderen. Het antwoord van Aristoteles had de volgende strekking: 'Weet dat de 'akroamatische' boeken, waarover jij je beklagt dat die publiek gemaakt zijn en niet achtergehouden alsof ze geheimen bevatten, noch publiek gemaakt, noch achtergehouden zijn, aangezien ze alleen begrepen kunnen worden door hen die mijn lezingen toegehoord hebben.' Ploutarchos, historicus, moraalprediker en Apollo's trouwe dienaar in Delphi uit de eerste en tweede eeuw n.C. bevestigt Aristoteles in zijn biografie van Alexander op tekstdeel 7: 'En inderdaad heeft het traktaat over metafysica geen enkel nut voor leraren en leerlingen, maar is het werk geschreven als memorandum voor degenen die er vanaf de basis in zijn opgeleid.'³⁵

Alexander was uiterst ambitieus en leergierig. Zo had hij afgezanten van de Perzische koning uitgenodigd en zich in zijn jonge puberjaren laten informeren over Azië, terwijl zijn vader in het buitenland was. Hij wilde toen al alles weten over de wegen, de manier van reizen in het binnenland aldaar, over de koning zelf, zijn gedrag in de oorlog, over de Perzische moed en legermacht.³⁶ Vanwege de enorme militaire ambities die de jongen koesterde, is het niet vreemd dat Alexander een uitgave van Homeros' *Ilias* wilde hebben. Hij beschouwde dit hét handboek voor de krijgskunst en zou het exemplaar dat Aristoteles hem gaf altijd bij zich dragen. Alexanders liefde voor de literatuur was sowieso grenzeloos. Eenmaal in het buitenland gaf hij zijn Macedonische jeugdvriend en schatbewaarder Harpalos (ca. 355-323) opdracht werken over te laten komen van een Philistos, dithyramben van Telestos en Philoxenos, naast tragedies van Aischylos, Sophokles en Euripides, zegt Ploutarchos' *Alexander* 8.

Aan het studentenleven van Alexander werd in 340 een eind gemaakt. Aristoteles werd bedankt voor bewezen diensten, waarmee hij via Alexander de heropbouw heeft bewerkstelligd van zijn geboortestad Stagiros, een

Griekse kolonie die als gezegd door Philippus II tijdens de Olynthische Oorlog was verwoest in 348, en heeft er als zogenoemd 'nomothet' een nieuw wetboek voor opgesteld.³⁷

Als we het geruchtencircuit van Diogenes Laërtios V.4 mogen geloven, dan vond Aristoteles het zelf wel welletjes met de driejarige opleiding van Alexander. Aristoteles had zijn achterneef Kallisthenes van Olynthos (ca. 370-327) aan het hof voorgesteld, die als historicus Alexanders studie tot filosoof-koning kon voortzetten en hem op de veldtochten begeleiden, opdat Aristoteles zelf spoedig terug naar Athene kon afreizen. Kallisthenes bleek een wat voorbarige keuze. Hij onderhield zich nogal bijdehand met de koning en Aristoteles waarschuwde hem zich enigszins gedeisd te houden als hij nog een tijdje van het leven wilde genieten. Maar inschikkelijkheid paste Kallisthenes niet. Want zoals ook Ploutarchos 55 meldt, werd de zoon van Aristoteles' nichtje Heron er uiteindelijk van verdacht medeplichtig te zijn aan een moordcomplot tegen Alexander. De aanslag geleid door hofdienaar Hermolaos mislukte en rond het jaar 327, zo Diogenes Laërtios, werd de verdachte in een kooi opgesloten en meegezeuld, terwijl het gebrek aan verzorging en bijbehorende luizen hem vreselijk parten speelden, tot Kallisthenes ten slotte voor een leeuw geworpen werd.³⁸ Maar dit noodlot werd hem dus nog even bespaard.

Verbroken vriendschap

Alexander nam afscheid van zijn moeder Olympias die sinds haar jeugd hoogst fanatiek was in de geheime mysteriecultus, de orphische riten en bakchantische uitstapjes. Zij wist van Zeus' bliksemschicht die haar trof in de schoot en drukte Alexander zijn ware herkomst nog eens op het hart. Met die voor ons al te occulte wetenschap vertrok de broer van Herakles samen met vader Philippus II. De koning wilde als gerespecteerd lid deel uitmaken van de Griekse cultuur met haar pan-Helleense idealen als de eenheid in de bloedverwantschap, de gemeenschappelijke taal, heiligdommen, rituelen en gewoonten, waarvan Herodotos in *Historiën* VIII.144 trots gewag maakt en waar ook Aristoteles' nationalistische rationalisatie van het superieure Griekse ras niet omheen kan, onder andere geuit in *Politica* 1327b21-35.³⁹ Philippus, die zich al in 346 als leidinggevende had weten te nestelen in de oude Delphische tempelcommissie (Amphiktýonie), nam de macht over de Griekse stadstaten, met uitzondering en wederzijdse instemming van Sparta, nadat hij en Alexander in de Slag bij Chaironeia begin augustus 338 een materieel-technisch en tactisch onderlegen coalitie van weliswaar gemotiveerde Thebanen, Euboiërs, Megaren, Korinthiërs, Korkyren, Achaërs, Akarnaniers en Atheners hadden verslagen. Gezamenlijk vormden

die stadstaten de zogenoemde Korinthische Liga in de winter van 338/337. Daarmee kon de hernieuwde Helleense gemeenschap een definitieve vuist maken tegen de opdringerig interrumperende verdeel-en-heerspolitiek die Perzië al meer dan honderdvijftig jaar toepaste op Griekse bodem.⁴⁰

Aristoteles bemoeide zich nu met heel andere zaken. Want terwijl de Atische politicus Demosthenes in datzelfde jaar 346 nog had opgeroepen de Pythische Spelen onder leiding van Philippus te boycotten, waren die Spelen wel gewoon doorgegaan en is Aristoteles met zijn vooralsnog in toom gehouden verwant Kallisthenes naar Delphi vertrokken om in opdracht van genoemde Gecommitteerden voor het beheer van het Delphisch tempelcomplex (Amphiktýonen) de archieven te ordenen en lijsten op te stellen van winnaars op die Spelen, waarvoor zij in een stèle gehuldigd werden:

*De tempelbewaarders hebben verordend: omdat Aristoteles van Stagiros, zoon van Nikomachos, en Kallisthenes van Olynthos, zoon van Damotimos, op verzoek van de Amphiktýonen catalogi opstelden van degenen die de Pythische Spelen gewonnen hebben vanaf de tijd van ... en degenen die de Spelen vanaf het begin organiseerden, moeten Aristoteles en Kallisthenes ge-roemd worden en gekroond; en de schatbewaarders moeten de catalogus in de tempel bouwen door te transcriberen ...*⁴¹

Alexander verstevigde de macht over Griekenland nadat zijn vader in najaar 336 op de trouwdag van dochter Kleopatra met onduidelijke voorwendse-len door een lijfwacht genaamd Pausanias van Orestis was vermoord.⁴² De nieuwe koning achtte het noodzakelijk in 335 een bloedbad aan te richten onder opstandig Grieks Thebe. Na dit afschrikwekkende voorbeeld mocht niemand het nog wagen de beestachtige Macedoniërs uit te sluiten als niet-Grieks. Direct hieropvolgend moest ook de anti-Macedonische oppositie van democraat Demosthenes een toontje lager zingen. Deze club had zich verkneukeld bij de dood van Philippus en Alexander onlangs gekleineerd als een 'jochie' in hun steunbetuiging aan de Thebaanse opstand. En dus vroeg de koning om uitlevering van de kopstukken.⁴³ Charidemos ontsnapte naar Azië. De rest van het gezelschap kwam met de schrik vrij doordat pro-Macedonische passivisten Demades en Phokion konden garanderen de touwtjes in handen te hebben met Alexanders belofte dat aan Athene de hegemonie over Hellas zou toekomen, mocht de krijgsheer sneuvelen in zijn heraldieke oorlog op Perzische bodem.

Zo werd de rust in het najaar van 335 hersteld en besloot Aristoteles in het kielzog van Alexander terug te keren naar Athene.⁴⁴ Niet om zich opnieuw aan te sluiten bij de 'dialectische' Akademici die sinds het overlijden van Plato's neefje en opvolger Speusippos nu onder leiding stonden van Xenokrates, maar om zich met Theophrastos te vestigen nabij een ander gym-

nasion dat behoorde tot het heiligdom van Apollo Lykeios, eveneens buiten de oude stadsmuur – in 1996 getraceerd door archeologen ten noordoosten van de Akropolis en voor het publiek toegankelijk sinds juni 2014. Het op systematische wetenschap georiënteerde Lykeion, dat gelatiniseerd Lyceum genoemd zou worden, staat ook bekend als de Peripatetische school omdat Aristoteles en zijn leerlingen naar verluidt de voorkeur gaven aan ‘wandelende kennisverwerving’, gelijk Aristoteles in Macedonië met Asklepios’ advies van een gezonde geest in een gezond lichaam dagelijks met Alexander de schaduwrijke paden bewandelde van het nimfenheiligdom bij Mize dat hun als studieverblijf was toegewezen door vader Philippus; uit het zicht van Alexanders manipulatieve moeder Olympias. Het is echter pas nadat Aristoteles was overleden dat zijn compagnon Theophrastos met steun van ex-leerling, pro-Macedonisch stadhouder Demetrios van Phaleron (ca. 350-280), een paar schoolgebouwen wist te bemachtigen, waaronder een ‘perípatos’ of wandelgalerij, waarmee de uiteindelijke benaming, Peripatetisch Lyceum en zijn leden, Peripatetici, wel verklaard mag zijn.⁴⁵

Terwijl Aristoteles zich bezighield met zijn Lykeion, veroverde Alexander Egypte in 331 op de Achaemenidische Perzen die hier min of meer structureel bewind voerden sedert Cyrus’ zoon Kambyses III het land binnentrok in het jaar 525.⁴⁶ Na een interessante spraakverwarring, zo Ploutarchos’ *Alexander* 27, waarbij een priester van het orakel van Siwa Alexander begroette met de woorden ‘zoon van Zeus’ (ὁ παῖδιος / ὁ παῖ Διός) in plaats van ‘mijn zoon’ (ὁ παῖδιον), liet Alexander zich inderdaad toch maar al te graag de titel farao aanmatigen. In oktober van datzelfde jaar maakte Alexander zich meester over het Perzische Rijk van Darius III. Daar brandde hij de koninklijke residentie Persepolis tot de grond toe af, zogezegd als wraakactie voor de Perzische brandstichting op Attika’s Akropolis in 480. In het voetspoor van de Perzische koningen noemde de Griekse farao Alexander van Macedonië zichzelf nu ook ‘de Grote’.

Om een lang verhaal kort te maken, nadat hij India was binnengekomen in 327 en vervolgens plannen smeedde zowel het Arabisch schiereiland als Karthago in Noord-Afrika te veroveren, stierf de arme jongen vrij plotseling op 13 juni 323 te Babylon, ten paleize van eertijds koning Nebukadnezar II. Hij had oplopende koorts en mogelijk was een pijl in de borst van de Indiase Malliërs gecombineerd met een longontsteking hem fataal geworden, maar het is niet uit te sluiten dat hij is vergiftigd; omdat Ploutarchos’ *Alexander* 77 zo volledig mogelijk wil zijn met berichten die hem ter ore zijn gekomen, kan hij zelfs Aristoteles’ apothekersvitrine niet onverlet laten, waarmee Ploutarchos op z’n zachtst gezegd een verwijdering tussen Aristoteles en Alexander aangeeft.⁴⁷

Met een gewelddadig onder de voet gelopen wereldrijk dat zich nou niet bepaald beperkte tot de geïdealiseerde en vredelievende polis van overzichtelijke omvang die Aristoteles voor ogen stond ⁴⁸, maar dat over ca. vierduizend kilometer reikte van Ionische Zee tot Himalayagebergte en Grieks moest heten, begon de periode die bekendstaat als het *hellenisme*. Dat tijdperk had slechts een aanvang genomen, vooral toen Alexander in voorjaar 324 onder andere Darius' oudste dochter Barsine trouwde en ruim tienduizend militairen wist aan te sporen ook een Perzische te huwen, zo Arrianus VII.4.8, maar gleed snel af in een strijd om troonopvolging, de *Diadochenoorlogen* (323-281 v.C.). Het Rijk dat Alexander in dertien jaar assimileerde en bestuurd moest worden over grote afstanden, werd in 301 opgesplitst in vieren: Kassandros nam Macedonië, Lysimachos Thracië en Klein-Azië, Ptolemaios I Egypte en Seleukos I Perzië.

Het Rijk dat Alexander de Grote naliet aan zijn opvolgers (301-281 v.C.)

Deze vierdeling hield stand tot 281, het jaar waarin Lysimachos met Seleukos I strijdde om de heerschappij over Klein-Azië, maar sneuvelde in de Slag op de vlakte van Kouroupedion in Lydië.

Een nieuwe generatie van drie monarchen verdeelde het voormalige wereldrijk: Macedonië viel nu onder de dynastie der Antigonidai (afstammelingen van Antigonos), Azië (van Klein-Azië tot de Indus) kwam onder de dynastie der Seleukidai (afstammelingen van Seleukos), Egypte onder de dynastie der Ptolemeeën of Lagidai (afstammelingen van Lagos).

De heerschappij van de Antigonidai over Macedonië zou duren van 279-168, als Macedonië in de Slag bij Pydna onder de voet gelopen wordt door de Romein Aemilius Paulus. De heerschappij van de Seleukidai zou duren

van 304-64 en gaat ten onder aan het versnipperde territorium en federalistisch bestuur, waardoor veel gebiedsdelen zich betrekkelijk eenvoudig afscheidden.

Egypte, dat door Alexanders historicus en veldheer Ptolemaios I was gevestigd, hield nog het langst stand. Troonopvolgingsonlusten in Egypte en machtsstrijd in Rome resulteerden in 36 v.C. in een huwelijk van de Romeinse politicus en generaal Marcus Antonius met Kleopatra VII die afkomstig was uit het Ptolemeïsche geslacht. Antonius liet zich kennelijk geheel inpalmen door haar bekoringen, want hij verleende haar en hun kinderen zelfs het bestuur over delen van het Romeinse Rijk.

Onderwijl consolideerde tegenstrever Gaius Octavianus ⁴⁹ zijn positie in Rome en kreeg groen licht toen hij Antonius' bezetenheid van Kleopatra en het hellenisme een halt wilde toeroepen.

Antonius en Kleopatra voelden het uur U naderen. In 32 v.C. besloten zij met hun vloot de baai van Actium (Ακτιον) in Noordwest-Griekenland binnen te varen om zo mogelijk van daaruit Italië te overheersen. Maar zover kwam het niet, want Antonius had Octavianus alle tijd en gelegenheid geboden zich goed voor te bereiden. Op 2 september 31 ⁵⁰ was Octavianus samen met generaal Agrippa (64/63-12 v.C.) klaar voor de strijd. En omdat de schepen aan Romeinse zijde kleiner van stuk waren, snel, wendbaar en volledig bezet met manschappen, daalde het moreel op de veel grotere pronkschepen van Antonius en Kleopatra ziender ogen; vooral ook omdat Kleopatra al bij voorbaat weinig vertrouwen had in een goede afloop en daarbij was Antonius veldheer en geen admiraal. Negentien legioenen gaven zich gewonnen, enkele geallieerden liepen over en Antonius en Kleopatra weken uit naar Egypte. De genadeslag op zich liet wachten. Kleopatra vierde haar negenendertigste verjaardag in alle soberheid. Alexandrië werd op 3 augustus 30 veroverd door Octavianus en Antonius pleegde zelfmoord. Daarmee leek een eind gekomen aan de zelfstandigheid van Egypte. Kleopatra deed nog laatste pogingen Octavianus voor haar liefdesdienst te winnen, maar hij doorzag haar uitgekookte toenaderingen. Daarop vond de hellenistische traditie haar officieus einde. ⁵¹ Volgens Ploutarchos' *Antonius* 86 nam Kleopatra VII op 12 augustus 30 v.C. het tragische besluit Antonius te volgen in de dood, vermoedelijk middels de welbekende, exotische slangenbeet.

Met deze uitweiding vanaf de dood van Alexander de Grote op 13 juni 323 tot en met de 'val van het hellenisme in faraonisch Egypte' zijn wij ver buiten ons boekje gegaan. Deze periode overschrijdt letterlijk en figuurlijk de reikwijdte van *Ἀθηναίων πολιτεία* en iedereen begrijpt dat ook Aristoteles niet het eeuwige leven had.

Einde van een democratisch experiment

Voordat wij overgaan op de laatste levensdagen van Aristoteles, laat ons terugkeren naar het oorspronkelijke verval van de roemruchte 'klassieke periode' in de Attische geschiedenis, waarmee wij de *Inleiding* van dit boek begonnen, de goede oude tijd waarnaar Demosthenes zo terugverlangde, kennelijk tegen beter weten in van Aristoteles en zijn contacten met Philippos II, Alexander de Grote en Antipatros van Macedonië.

Ooggetuige van Attika's opkomst en verval was Sokrates (469-399) die in Plato's *Menon* 71C3 beweert zijn hele leven vergeefs op zoek te zijn geweest naar deugd, maar nooit iemand heeft ontmoet die hem duidelijk kon maken wat die wijsheid inhoudt. Vanwege Sokrates' teleurstelling in Athene's politiek, willen we nog eens halt houden bij de vraag of het de intentie van de 'zeurpiet' is geweest een staatsondermijning op touw te zetten door strateeg en demagoog Alkibiades (ca. 450-404) er in juni 415 op uit te sturen Sicilië te veroveren met alle fatale gevolgen van dien voor het vertroetelde, maar toch al potverterend egotijdperk van 'democratisch' Athene. Deze kwestie is blijkbaar meegewogen in de veelbesproken aanklacht en veroordeling van Sokrates die de 'Gouden Eeuw van Attika' zou hebben getorpedeerd. Volgens Sokrates' aanhangers werd hij onterecht aangewezen als zondebok die wat hen betreft met het drinken van de gifbeker het definitief failliet van de democratie bezegelde in 399 v.C.

Wij zullen later naar Sokrates' verdediging luisteren omdat het mij beter lijkt eerst de vinger op de werkelijk zere plek te leggen en het keerpunt op de top van de Attische machtspiraal markeren. Want wat Athene zorgvuldig had opgebouwd sinds de democratische hervormingen van Kleisthenes in 508/507, de Perzische Oorlogen van 490 en 480/479, de oprichting van de Delisch-Attische Zeebond in 478, tot en met de 'Vrede van Kallias' in 449, werd in eenzelfde tijdsbestek volledig tenietgedaan. De neergaande lijn begon onder strateeg Perikles (ca. 495-429) uit het verdoemde geslacht der Alkmeoniden; de democratische leider van de omgeslagen Attisch-Delische Zeebond die met de monumentale bouw van bovenal het Parthenon definitief op z'n retour was, omdat deze zagezegd pan-Helleense tempel op de Attische Akropolis volgens Perikles wel zonder instemming van opstandige bondgenoten voor een belangrijk deel betaald kon worden uit hun tribuut aan de Delisch-Attische Bondskas. Politicus Thukydides was het niet eens met deze hoogmoedige schending van de internationale afspraken en godverzakende arrogantie (Hybris) die in 447 van start was gegaan. Hij had in het jaar 443 namens de oligarchische factie nog zo gewaarschuwd voor deze ontwrichting van Athenes duurzame ontwikkeling. Maar de culturele supernova moest en zou doorgang vinden. Ploutarchos' *Perikles* 12-14 be-

handelt op indringende wijze de redetwist die eindigde in de verbanning van Thoukydides en de zijnen en bij 36 wijst de geschiedvorsers, moralist en spreekbuis van Apollo in Delphi ons op de furieuze consequenties. Twee jaar na voltooiing van de tempel in 432, berustte de tegenslag in de Peloponnesische Oorlog niet op volkomen onvoorzien stom toeval, in strijd met ieders toekomstverwachting, zoals atheïst Perikles bagatelliseerde, maar bestrafte de goden de geniale waanzin die het Attische volk onder zijn leiding over zichzelf had afgeroepen. Met een ongekend kwaadaardige epidemie, eerst in 430, daarna in 429 en nog eens in 427 v.C. slaan de goden toe binnen de wonderschone muren van de nieuw opgetrokken stad, waar een vierde tot een derde van heel de opeengepakte Attische bevolking de dood in wordt gejaagd, waarna Athenes virulente lotsbestemming niet meer te keren is.

Net zoals oppositieleider Thoukydides het beste voorhad met zijn stad en een typerende Griekse tragedie met eenvoudig te voorspellen afloop in gang gezet zag, zo wil Ploutarchos' *Alkibiades* 17 ook nog een lans breken voor de eerder traditioneel Spartaans en oligarchisch gezinde Sokrates die in 399 v.C. beschuldigd zou worden van het verwaarlozen van de gevestigde goden, het invoeren van nieuwe goden en het ophitsen van de jeugd tegen hun ouders en de staat dat, als wij Ploutarchos goed beluisteren, in ieder geval niets van doen kan hebben gehad met Alkibiades. Sokrates kreeg immers van zijn vertrouwde 'beschermgeest' een onverkwikkelijke ingeving, waardoor hij niets goeds voor de stad verwachtte van de Siciliaanse expeditie. Daarbij waren het diezelfde democratische Atheners die generaal Alkibiades na zijn ballingschap van voorjaar 415 weer lieten terugkeren in de politieke arena in het najaar van 411. Het jammerlijke voorval van Syrakusa wordt in Plato's oeuvre nergens expliciet gerelateerd aan Sokrates, ook niet in *Brief VII* 324B8-325A6 en evenmin in z'n gefilterde neerslag *Apologia Sokratous*, waar de voorafgaande redevoering van de aanklagers achterwege is gelaten. Maar volgens Xenophons *Herinneringen aan Sokrates* 1.2.12-48 is het verlies van zowat een hele generatie militairen plus de Attische vloot weldegelijk aangeroerd door Meletos, Anytos en Lykon tijdens die procesvoering tegen Sokrates' 'goddeloosheid' en 'opruien van de jeugd'; bij terugkomst van zijn *Tocht der tienduizend* opgetekend uit de mond van Hermogenes, ook een vriend en leerling van Sokrates, naast Plato aanwezig op de rechtszitting.⁵²

Xenophon benadrukt dat het ongebreidelde ambitie tot politieke macht was waartoe een nog jeugdige Alkibiades en ook Kritias Sokrates misbruikten. Steeds weer in de greep van foute vrienden en de volwassen leeftijd eenmaal bereikt, meenden Alkibiades en Kritias de degelijke pedagogiek van Sokrates ontgroeid te zijn en dus besloten zij op grond van eigen ge-

brekkig inzicht verkeerde keuzen te maken volgens het natuurlijke recht van de sterkste en welsprekendste, zonder er ook maar over na te denken het orakel van Delphi ter inspiratie te raadplegen, zoals Sokrates zelf deed bij moeilijke vraagstukken en anderen altijd weer adviseerde te doen. Voor Xenophon is duidelijk dat een welopgevoed mens niet noodzakelijk de rest van zijn leven deugdzaam blijft. Hij sluit zich op I.2.20 aan bij dichter Theognis: 'Wat goed is, zul je leren van mensen die goed zijn, maar als je omgaat met slechten, zul je ook de goede gezindheid verliezen die je hebt.' Eenmaal volwassen wordt men geacht op eigen benen te staan, is men verantwoordelijk voor zijn eigen doen en laten en kunnen ouders en voormalig pedagogen niet langer ter verantwoording worden geroepen. Door de naam Kritias te noemen en hiermee rechtstreeks te verwijzen naar de goddeloze verbanningen en moordpartijen onder zijn acht maanden Tirannie van de Dertig van 404/403, hadden de aanklagers een onjuiste link gelegd tussen Sokrates en de leider van die oligarchie. En precies eender met de niet nader toegelichte associatie van Sokrates met het hemelstergend 'Hermenschandaal', de parodie op de geheime Eleusinische mysteriën, het overlopen naar Sparta, de seksuele escapade met de vrouw van Sparta's koning Agis II, het fiasco van Syrakusa, de dubieuze contacten met de Perzen en niet te vergeten de verloren Slag bij Notion van 407 v.C., en dat allemaal op het conto van Alkibiades die door een aantal van zijn vele 'vrienden' werd vermoord toen hij toevlucht had gezocht bij de Perzische gouverneur Farnabazos in Frygië. Ook hierin werd Sokrates' onuitputtelijke bron aan vriendendiensten miskend, terwijl de goede man iedereen die maar met hem in gesprek wilde altijd onvermoeibaar met raad en daad terzijde stond, weet Xenophon uit eigen ervaring.

Die flagrante drogredeneringen van de aanklagers hadden feitelijk in verkeerde aarde moeten vallen bij de democratische lekenjury, stemt ook Plato in met zijn verdediging van Sokrates. Sokrates had aan de ene kant uitdrukkelijk afstand genomen van de radicale democraten die na de Slag bij Arginousai van augustus 406 de rechtmatige wetten van Kolōnos wilden omzeilen en de hierbij betrokken generaals groepsgewijs ter dood veroordeelden, aangezien zij de schipbreukelingen van vijftientig oorlogsschepen aan hun lot zouden hebben overgelaten. Aan de andere kant had Sokrates ook afstand genomen van de moorddadige oligarchische Dertig onder leiding van Kritias die kort voor de val van dit regime Sokrates samen met vier medestanders op pad wilden sturen de democratische generaal Leon van Salamis op te sporen en van het leven te beroven. De democraten moesten zich diep schamen toen zij Sokrates in 399 de mond snoerden zoals Kritias het Sokrates vier jaar daarvoor verboden had te converseren met jeugdige burgers van de stad. En me dunkt, voegt Xenophon hieraan toe,

als ouders en pedagogen al verantwoordelijk gesteld konden worden voor de daden van hun volwassen kinderen, was het dan niet uitgerekend Perikles, de held van de democratische juryleden, die voorgedij had gevoerd over Sokrates' geliefde, maar ontombare jongeling? Waarom heeft niemand het lef de naam van sofist Perikles te noemen, maar wel die van de rechtschapen en waarheidsgetrouwe wetsdienaar?

Het is misschien maar goed dat er niet nog meer ophemelende schrifturen over Sokrates bewaard zijn gebleven en dat Xenophon een wat menselijker en herkenbaarder beeld schetst van de rationele ethicus dan Plato's ideaalbeeld van een toch niet te evenaren metafysicus. Als al de verslagen zouden zijn overgeleverd waarnaar Xenophon in zijn *Herinneringen aan Sokrates* IV.3.2 verwijst die anderen ook uitbrachten van de gesprekken die Sokrates voerde waarbij zij aanwezig waren, dan zouden we nog kunnen gaan denken dat zo'n goedheiligman die de stad voor haar ondergang heeft willen redden niet eens reëel kan hebben bestaan.⁵³

Hoe dan ook, de democratie kabbelde voort en omdat ook Aristoteles ziet dat schrandereid het oogmerk van deugd al te gemakkelijk miskent, zullen wij er onder voorbehoud van uitgaan dat hij net als Sokrates die objectieve filosoof en leraar was hoe wij Aristoteles doorgaans willen leren kennen, ondanks de twijfelachtige relaties die deze retoricus er zelf op nahield. Wij houden ons er maar aan vast de kritische vraag te mogen stellen of Alexander met zijn barbaarse grootheidswaan en daaruit voortgekomen machtsimperium beantwoordde aan de vermeende ideële pedagogiek en didactiek die Aristoteles voor juist hield. Als we Aristoteles toehoren, dan hadden Xenophon en Plato een correcte weergave van het ideaaltype Sokrates geleverd en had de rechtvaardigste man van zijn tijd honderd jaar tevoren al gelijk gehad, toen hij uiteindelijk een eind aan zijn leven maakte; was het inderdaad onbegonnen werk iemand te vormen die niet zwanger is van deugd en die je ook nog eens niet van kindsbeen af en niet aflatend dagelijks kunt wijzen waar het naartoe moet voor een overdacht leven in voldoening. Wij hadden waarschijnlijk al eerder de moed opgegeven het soort onoprechte figuren nog van dienst te zijn dat slechts voorgeeft de waarachtigheid te dienen. Maar zelfs de grootste ondeugdzwelgers heeft Sokrates niet aan hun lot overgelaten en een vrijgeleide door de stad verleend. Die heeft de 'horzel van de stad' bewust verwezen naar zijn eigen leermeester Prodikos van Keos, de minst slechte sofist, in de hoop dat hij nog iets goeds uit deze schijnheilige onbenullen kon voortbrengen, opdat de bedrieger uiteindelijk toch bedrogen uitkomt, verhaalt Plato's *Theaitetos* 151B6.

Al met al blijft het een onuitgemaakte zaak in hoeverre Sokrates en Aristoteles van invloed zijn geweest op het toch al onomkeerbare verval van

het extreem democratische experiment in de vijfde en vierde eeuw en of deze zielenknijpers de voortijdige dood van Alkibiades en Alexander de Grote hadden kunnen voorkomen dan wel in de hand hebben gewerkt.

Laatste levensdagen

Als er niet al eerder door wederzijdse ergernissen een eind is gekomen aan Aristoteles' intensieve wetenschappelijke samenwerking met Alexander de Grote, dan was de informatie-uitwisseling met de dood van de koning in 323 nu wel onomkeerbaar ten einde. Helaas, zouden we mogen denken, want de veldtochten van zijn pupil waren ook waardevolle wetenschappelijke expedities. Materialen en verslagen van voordien onbekende zaken over religie, biologie, geografie, geschiedenis, staatsinrichting en wat dies meer zij, werden naar verluidt in het begin regelmatig doorgestuurd naar Aristoteles die met de eraan toegevoegde gelden zijn horizon verruimde en waarmee het Lykeion z'n voordeel kon doen. Maar als gezegd, het contact kwijnde weg.⁵⁴

Vanaf het moment dat het bericht van Alexanders dood Grieks gebied bereikte, laaiden in Athene de voormalige anti-Macedonische gemoederen weer op. Opposant Demosthenes zat echter in ballingschap sinds 324. Hij was omgekocht door Harpalos, de eerder genoemde jeugdvriend en verkwistende schatbewaarder van Alexander de Grote en zijn leger, waaruit Harpalos deserteerde met vijfduizend talenten zilver en een vermogen aan oriëntaalse kostbaarheden. Met die verblindende praal dacht Harpalos een ingang terug te vinden in Athene. Hoewel hij eerst niet werd toegelaten wegens provocerende heling van Alexanders eigendommen, zou zijn asielaanvraag toch tamelijk succesvol zijn dankzij de onverzadigbare begeerten van volkse redenaars en zo ook bij Demosthenes die een gouden beker aannam ter waarde van twintig talenten. Toen Demosthenes over deze doorzichtige transactie belaagd werd, deed hij het voorstel aan de Raad van 'Areios págos allen te achterhalen die steekpenningen hadden aangenomen, want na hercalculatie bleek dat er beduidend minder over was van Harpalos' kapitaal dan oorspronkelijk ingebracht. Alle huizen werden afgezocht – natuurlijk niet dat van Kallikles, zoon van Arrhenides, net getrouwd en zijn vrouw was thuis. Nu had Harpalos in 328 wel graan naar Athene gestuurd wegens de grote droogte van 330-326 en hij was daarvoor met Attisch burgerschap erkend. Maar op dit moment kon zijn spilzieke subversiviteit onder de gegeven omstandigheden logischerwijs niet door de beugel. En terwijl Harpalos moest maken dat hij uit Attika wegkwam, als de wiedeweerga voor Alexanders zaakwaarnemer Antipatros naar Kreta vluchtte, daar door een 'vriend' genaamd Thibron werd vermoord in 323, stond Demosthenes zelf vooraan

in de rij om schuldig te worden bevonden aan lediggang in Perzische weelde. Omdat hij de boete van vijftig talenten niet kon opbrengen, belandde Demosthenes in de gevangenis, waar hij het niet uithield en dus uit Athene vertrok.⁵⁵ Maar nu een zekere Asklepiades Hipparchoszoon als eerste bericht had van Alexanders overlijden en Demosthenes andere Grieken wist te winnen voor de eens zo selecte zaak der raszuivere Hellenen, moest hij als glorieuze held teruggehaald ergens van Troizen, Aigina of het heiligdom van Poseidon op Kalaureia, waar hij zich tijdens zijn ballingschap had opgehouden. De financiële middelen die Harpalos in Athene moest achterlaten, werden van de Akropolis gehaald en ingezet. Verenigd met de doorgewinterde veldheer Leosthenes, leidde retor Demosthenes opnieuw het verzet in de ultieme Lamische Oorlog van 323/322.⁵⁶

Aristoteles moet op dit moment wederom zijn opgejaagd als Macedonisch collaborateur, mogelijk onder het mom van ketterij. Volgens Diogenes Laërtios V.5 werd hij ofwel door een priester genaamd Eurymedon voor goddeloosheid (Asebeia) aangeklaagd ofwel door Demophilos, waarschijnlijk de zoon van historicus Ephoros, die het kennelijk niet kon verteren dat Aristoteles een vererende hymne geschreven had, kennelijk ter vergoddelijking van zijn schoonvader Hermias en een epigram op een standbeeld van hem had laten graven in Delphi had opgericht. Maar dat niet alleen. Zowel de stèle op de Akropolis met Aristoteles' erkenning van deugdzaam consul alsook die met het eerbetoon aan Aristoteles en Kallisthenes voor de catalogus van winnaars op de Pythische Spelen werd geschonden. In deze spannende tijd meldde Aristoteles zijn verontwaardiging in een brief aan Antipatros: 'Wat betreft de eerbewijzen die mij in Delphi zijn toegekend en die mij nu ontnomen zijn, voel ik dat het mij enerzijds niet véél kan schelen, maar dat het mij anderzijds toch ook niet onberoerd laat.' Denkend aan een mogelijke terechtstelling à la Sokrates, werd het Aristoteles te heet onder de voeten, waarop hij besloot zijn biezen te pakken: 'Ik zal de Atheners geen tweede maal laten zondigen tegen de filosofie', liet hij in dezelfde brief aan Alexanders opvolger weten.⁵⁷

Ondertussen was Aristoteles' echtgenote Pythias in het jaar 326 overleden. Daarna leefde hij in oprechte genegenheid met zijn concubine Herpyllis⁵⁸, afkomstig van hun beider geboortestad Stagiros. Met haar had hij zoon Nikomachos gekregen, naar wie Aristoteles mogelijk zijn werk *Ethica* vernoemde.⁵⁹ Samen met zijn tweede vrouw, zoon en dochter vertrok Aristoteles naar het landgoed dat zijn vroeggestorven moeder toebehoorde in de hoofdstad Chalkis op Euboia. Theophrastos nam zo goed en zo kwaad als het ging de leiding over het Lykeion en inboedel.

Nog geen jaar nadien, eind zomer/begin herfst 322 sterft Aristoteles op 'ongeveer drieënzestigjarige leeftijd', aldus Diogenes Laërtios V.10, waar-

schijnlijk aan een maagaandoening ⁶⁰; overigens bijna gelijktijdig met evenknie Demosthenes. Ploutarchos 28-30 vertelt dat Demosthenes en vrienden dit jaar opnieuw Athene ontvluchtten wegens de heropleving van hun strijd tegen de Macedoniërs die nu onder leiding stonden van Alexanders zojuist genoemde opvolger Antipatros en zijn strijdmakker Krateros. Alle krachten werden nog één keer gebundeld voor een finale vrijheidstrijd. Maar in de maand Metageitnioon vond de slag bij Krannon plaats (6 augustus 322) ⁶¹, op de twintigste van de maand Boëdromioon (september/oktober), tijdens de grote mysteriën ter ere van de godinnen Demeter en Persephone, werd Mounychia bezet en op de zestiende van de maand Pyanepsioon (oktober/november), als de vrouwen hun driedaagse mysteriecultus 'Thesmophoria' beleven, sterft Demosthenes, hoewel hij Asyilia vond in de tempel van Poseidon op het eilandje Kalaureia, maar zichzelf doodde door inname van gif.

Daarmee is alle resterende democratische aspiratie van Athene definitief vleugellam gelegd. De historici Diodoros Siculus XVIII.18.4-5 en Ploutarchos in *Phokion* 27-29 zeggen dat de democratie vervangen werd door een timocratie, waarbij de uitoefening van het burgerrecht afhankelijk gemaakt werd van een census, alleen in naam gebaseerd op de oude Solonische constitutie, maar in de praktijk een extreme vorm van oligarchie met een voor meer dan twaalfduizend Atheners onhaalbaar drempelvermogen van tweeduizend drachmen, dus vijf à zes jaar dagloon. ⁶² En als het die oorlogszuchtige onruststokers niet beviel, dan mochten deze armoedzaaiers zich met alle plezier vestigen in Thrakië. Zodoende bleven er nog zo'n negenduizend mannen over met stemrecht. Een doorn in het oog van Akademisch schoolhoofd Xenokrates die het aanbod van Attisch burgerschap onder een dergelijke staatsstructuur afwees als een belediging – het Attische volk kon pas in 1843 weer een democratische staatsvorm afdwingen bij hun toenmalige koning Otto I Frederik Lodewijk van Griekenland. ⁶³

Diogenes Laërtios V.11-16 beschrijft het gedetailleerde testament ⁶⁴ dat Aristoteles ter uitvoering aan zijn vertrouwensman Antipatros heeft nagelaten wat betreft de teraardebestelling bij zijn overleden echtgenote Pythias ⁶⁵, zijn erven, slaven, een beeld dat opgesteld moest worden van zijn broer Arimnestos omdat hij kinderloos gestorven is, et cetera. In dit testament wordt overigens niets bij naam vermeld over het Lykeion, wellicht omdat het (nog) geen officieel juridisch statuut had ⁶⁶ of omdat Theophrastos alles al officieel op zijn naam had staan. Als we Diogenes Laërtios' *Theophrastos* V.36-57 bekijken, dan was het laatste waarschijnlijk het geval. Want hoewel Theophrastos afkomstig was van Lesbos en in die zin net als Xenokrates van Chalkedon en Aristoteles van Stagiros een residerend vreemdeling in Athene (Métoikos), had de hierboven al genoemde politicus Sophokles Amphiklideszoon van Sounion, tijdens het archontaat van Euxenippos (305/304),